

Az ész magánhasználatáról

Az alábbiakban az alárendeltek eszéről lesz szó; a beosztott ész hűségéről akkor, ha gyanútlan, és főleg, ha kétségek háborítják. Akkor, ha kettős életet él egy megalapozottnak tűnő kanti különbségtétel értelmében: nyilvános, illetve magánhasználatában. Dolgozatom középpontjában pedig Kant untig ismert esszéje fog állni, a *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?*

I.

A Kant történetfilozófiai esszéitől inspirált gondolkodók mindig komoly figyelmet szenteltek a nyilvános észhasználat – és általában az erkölcs és a politikum között közvetítő, transzcendentális elvvé emelt nyilvánosság – témájának.¹ Eközben a fogalom ellenpárjára, az ész magánhasználatára halványabb fény vetült. Aki a passzivitásba húzódnó, lojális ész teljesítményéről szólva nem érte be a kanti definíció elismérlésével, az vagy elmarasztalta a bátortalan filozófust,² vagy óvatos ellenvetéseket tett a kellő körültekintés hiányát fájjalva,³ vagy épp progresszív kezdeményezést vélt fölfedezni ott is, ahol nincsen.⁴ Esetleg foga-

¹ Elég Habermast vagy Rawlnt megnevezni, ha sejtetni akarjuk, milyen erős impulzusokat bocsát ki máig is a kanti „nyilvános ész” (a *Felvilágosodás-esszé* mellett főképp az *Ama közönsegesen használt szövegről...*, *Az örök békéről* és *A fakultások vitája című írások* lapjairól). Ebben a dolgozatban viszont csak olyan elemzésekre vagyok figyelemmel, amelyek kifejezetten Kant-ra fókuszálnak.

² Lásd például: „Kant tisztában van azzal, hogy a szabadság alapvető jelentőségű, és érelyesen védelmezi is; ám még korának körülményeit figyelembe véve is túl sok engedményt tesz a rendbontástól való félelemnek” (Wood 1999. 308).

³ „A politikai és a racionális autoritás közötti aszimmetria leküzdésének alternatív – még meggyőzőbb – módja lenne, ha megkísérelné jogi és intézményes védelem alá helyezni eszünk nyilvános használatának szabadságát. Kant azonban nem ezt az utat járja” (Deligiorgi 2005. 96).

⁴ „Tézisem, hogy Kant a hatalom önkritikus erőiről, azaz a kormányzatot, a gazdaságot és a civil társadalmat működtető »hivatalokon« belüli reflexió erőiről beszélt” (Vos 2008. 754).

lomtörténeti vizsgálódásokba bocsátkozott,⁵ hogy magyarázatot adjon a *privat* és az *öffentlich* kifejezések paradox, „szubverzív” alkalmazására.⁶ Ezek a különben érzékeny elemzések közömbösnek tűnnek azzal a belső konfliktussal szemben, amelyet a hol hatalom alatt, hol nyilvánosság előtt időző ész vállal; illetve meg erősítik, hogy a kanti „two hats”-doktrína (Laursen 1996. 257) útmutatásai alapján e konfliktus kezelhető: Ha a szolgálat a lelkiismeretünkbe vág, a hivatalunkat letesszük. Ha „nem egészen lehetetlen, hogy igazság rejtezik”⁷ az ügyben, a hivatalunkat megtartjuk.

Ezzel Johann Georg Hamannt már a *Válasz* megjelenésének pillanatában sem sikerült meggyőzni: 1784 végén Christian Jacob Krausnak küldött levelében arról ír, hogy az ész nyilvános és magánhasználat közötti distinkcióval a gyám és a kiskorú „két természetének” hüposztatikus egységén munkáló kanti programból aligha támad világosság, de önmagával meghasonlott képmutató annál több.⁸ Nem véletlenül keveri meg a *Felvilágosodás-esszé* amúgy is fölforgatott nyilvános és magánszféráit – szándékosan zavarja össze a szerepei közt támolygó ész: „Mit segít rajtam a szabadság ünneplő öltözete – így a szónoki kérdés –, ha rabruhát hordok otthon? [...] Otthon – azaz a katedrán és a színpadon és a szószéken – fecseghetnek szívük szerint; ott a gyám szerepében beszélnek; majd mindent feledni és cáfolni kénytelenek, amint önmaguk okozta kiskorúságukban robotolniuk kell az államnak.”⁹ Szerinte ez a distinkció korántsem olyan gyümölcsöző, mint amilyennek Kant ábrázolja.¹⁰ S Hamann aggályai szolgálnak számomra is kiindulópontul, amikor a meghasonlott ész kilátásait igyekszem fölmérni.

⁵ Laursen 1996. 253–256. Ezek a vizsgálódások a nyilvános/magánszféra-kutatás roppant irodalmára támaszkodhatnak, amelyről gazdag áttekintést nyújt (s Kantról sem feledkeznek meg) Moos 2004.

⁶ Vagy ilyesféle vizsgálódásokat mellőzve egyszerűen „találób” kifejezéseket: az „inkluzív” és a „korlátozott” észhasználat fogalmait javasolja például Onora O’Neill 1996. 61–62 és 62, 37. jegyzet.

⁷ VKMF 18. Módosítottam a fordítást: Kantnak annyi is elég, ha nem lehetetlen, hogy igazság „rejtetik” (nem pedig „vagyon”) benne („darin Wahrheit verborgen läge”). Ezek roppant bizonytalan határok.

⁸ Hamann Christian Jacob Krausnak, Königsberg, 1784. december 18.: „A lényeg persze a kiskorú és a gyám két természetének egyesítése; ám mindkettejükből önmagának ellentmondó képmutatót csinálni: ez nem valami arkánium, amelyről prédikálni szabad.” („Freylich kommt es darauf an, die beiden Naturen eines Unmündigen und Vormunds zu vereinigen, aber beide zu sich selbst widersprechenden Hypokriten zu machen, ist kein Arcanum, das erst gepredigt werden darf”; Hamann 1825. 192.) Hamann leveléhez lásd Garrett Green alapos tanulmányát: Green 1996.

⁹ „Was hilft mir das Feyerkleid der Freyheit, wenn ich daheim im Sklavenkittel? [...] Daheim – d. i. auf dem Katheder, und auf der Bühne und auf der Kanzel – mögen sie plaudern nach Herzenslust, da reden sie als Vormünder; und müssen alles vergessen und allem widersprechen, sobald sie in ihrer eigenen selbstverschuldeten Unmündigkeit dem Staate Scharwerk thun sollen.” (Hamann 1825. 192–193.)

¹⁰ Hamann meghökkentő hasonlata szerint olyan, akár a „kínosan nevetséges” és a „szándékoltan mulatságos” – a „Be- und Verlachenswürdigen” – közötti képlékeny különbségtétel, lásd 192. Az utalásrendszer igen szövevényes: Hamann Karl Friedrich Flögel frissen megjelent művére hivatkozik, amely a 17. század végi Angliában dívó vulgáris nyelvhasználatot, a

II.

Kant olyan igazgatási apparátus vízióját vetíti elénk, amelyben a döntéshozó végzése automatikusan célba ér. A szerződéses jogviszony alapján szolgáltatába szegődött ész a legitim megbízások összehangolt rendszerében találja, s így mechanikus, passzív működésmódra korlátozhatja önmagát: egy csavarrá kell lennie a gépezetben, de háborítatlan elgépiesedését a struktúra támogatja is. Hogy megbízása legitim-e (ésszerű-e annyira, amennyire a rendszert racionalizáló nyilvánosság aktuális szabadságfokán ez lehetséges,¹¹ s ha nem, elbírja-e még a lelkiismeret), azt a morális törvény „fényében” látja. Amennyiben autonóm észhasználatot feltételező morális ítélete szerint a megbízás vállalható, vissza kell vetnie magát a heteronóm ész, a kiskorúság állapotába: idegen észre támaszkodik, az ő nevében, ügyvivőjeként cselekszik, egyszerűen mechanikusan használja saját megismerőképességeit. Vagy *A tiszta ész kritikáját* idézve, az emberi és a nem-emberi másfajta interferenciájának képével élve: mintha az idegen ész „gipszlenyomata” volna (TÉK A 836/B 864 [650]) – aki/amely talán nagyon is elismerésre érdemes. Egy merész képzettársítással gondoljunk csak a mannheimi antik másolatgyűjteményt meglátogató Lessing benyomásaira, aki a gipszlenyomatok tanulmányozásában nagyobb örömét lelte, mintha Rómába zarándokolt volna az eredeti alkotásokhoz, és vetítsük állítását a hatalmi szervezetre: a döntéshozók „legtöbbször túl sötét vagy túl magas helyen állnak, vagy a hitványabbak között eltűnnek”; hű reprezentánsuk inkább hasznára válik annak, „aki körüljárni, érezni és több szempontot érvényesítve megfigyelni akarja” őket.¹² De a képmásnak mindeközben önmagához is hűségesebbnek kell lennie; és ennek az erkölcsileg megalapozott, rendszerstabilizáló regresszióknak és a mindig éber autonóm ész folytonos reflexiójának dinamikus összjátékán (e játék lehetőségén és eredményességén) áll vagy bukik az ész magánhasználatának hitelessége, s hogy a példás hivatalnok megőrzi-e becsében *A gyakorlati ész kritikája* lapjairól¹³ ismert személyiségét, vagy sem.

A játéktér olykor azonban nagyon behatárolt. Az *Antropológiában* azt olvassuk, hogy a beosztott nem ismerheti a cselekvést elrendelő elvet – ezt egyenest titkolni kell előle (*Antropológia*, 122) –, passzív eszének autonóm mélyéből tehát bizonytalanul reflektál. Szüksége van a nyilvánosság aktuális szabadságfoka szerint hangolt, megkéső visszajelzésekre, hogy támpontokat nyerjen a mögöttes

„kantischer Styl”-nek fordított Cant-style-t is tárgyalja. Akármit is bogozunk ki a Hamannlevélből, a megfejtés aligha lesz hízelgő Kantra nézve. Lásd Flögel 1784. 174–175; 250.

¹¹ A fakultások vitájából tudhatjuk, hogy sohasem lesz maradéktalanul észszerű, lásd FV 365–366.

¹² A Lessing múzeumlátogatásáról beszámoló Schiller-szöveget Radnóti Sándor fordításában idézem: Radnóti 2010. 110.

¹³ Sok helyütt, de legalábbis legszebben a *gyakorlati ész kritikája* lapjain olvashatni róla a kötelességről szóló panegyricus után, GyÉK 106–107.

koncepció földerítéséhez. De ha homályban tapogatózik is: aláírta a szerződését, és ő viseli a felelősséget azért, hogy elszegődött egy ködbe burkolt észfogalmakkal vezérelt apparátus szolgálatára. Efelől Kant nem hagy kétséget (máskülönben az ügyvivő-végrehajtó ész nem is volna ész; lásd Vos 2008. 757).

De mit kell végbevinnie ennek a „privát”, átmeneti zónába zárt, hol gépi, hol emberi vonásokat öltő észnek, ha egyúttal a felvilágosodás közönségéhez is számlálná magát? S hogyan lássa el feladatait, ha a nyilvánossággal szembeni tolerancia, illetve a felvilágosodás közötti kölcsönkapcsolat szálai szétfoszlanak, s az előbbi nemigen gyarapítja a ráció tekintélyét? Az *Über die Buchmachelei* című „esszé” második része (a Nicolainak mint kiadónak címzett nyílt levél) a bizonyosság rá, hogy felszabadítónak hitt „interdependenciájukat”¹⁴ illetően Kantot is kételyek gyötörték élete végén. (Erről lásd Márkus 2012.) 1798-ban már korántsem magától értődő, hogy a publikum beválthatja a hozzá fűzött reményeket, és sorjában fölszámolja majd, ami irracionális. Sőt az *Über die Buchmachelei* éppen arról tanúskodik, hogy minden várakozást keresztülhúzva a nyilvánosság olyasféle médiummá lehet, amelyben „a látszat fölülkerekedik a valóságon” (*Über die Buchmachelei*, AA VIII 437). A passzív ész akkor – látni fogjuk – igen csak uralhatatlan helyzetben találja magát.

A *Válasz a kérdésre* persze még nagyvonalú, optimista szöveg: Úgy tűnik, az idegen megbízások rendszere mindig kellőképp transzparens ahhoz, hogy a morális törvény „túlharsoghatatlan” szavára (GyÉK 46) szerződésünket aláírjuk vagy széttépjük, a korrekciós javaslatokat érlelő tisztviselő pedig belső feszültségek nélkül tölti mindennapi kiskorúságának „egypár” hivatali óráját.¹⁵ Az ész önkorlátozása sem igényel differenciáltabb tárgyalásmódot. Ahogyan például a járőr kiszáll a tiltott területre, és távozásra bírja az ott tartózkodót, vagy ahogyan a jegyző megvonja a fölkínált munkalehetőséget elutasító polgártársa ilyen-olyan jogosultságát, úgy prédikál a lelkes, történelmi tudására hagyatkozva és a felekezeti hittételek gyakorlati tanulságait fejtegetve. Nincs különbség, mindenütt ugyanaz a mechanikus ész cselekszik.

Kant persze nem állítana ilyet. A gipszlenyomat képével és a *cognitio historica* frissen beemelt fogalmával időközben olyan Kant-szövegeket vontam a vizsgálódás látóterébe, amelyek alkalmat nyújtanak egy másik kanti distinkció, a történelmi és a racionális (*ex datis* és *ex principiis*) megismerés párosának elemzésére

¹⁴ Ahogyan azt Onora O’Neill modellálja (O’Neill 1989. 28–50).

¹⁵ Laursen (1996. 257) hívja fel a figyelmet a porosz kultuszminiszter, Karl Abraham Freiherr von Zedlitz Kanthoz címzett levelére (1778. augusztus 1.), amely némiképp a filozófus érveit előlegezi: az egyetemi hallgatóknak meg kellene érteniük – véli Zedlitz –, „hogy bizony a napnak csupán egynéhány órájában vagyunk bírók, *ügyvédek*, prédikátorok, orvosok, és oly sok órában Emberek, amikor még egyéb tudományokra is szükségünk van” („...daß man doch nur wenige Stunden des Tages Richter, *Advocat*, Prediger, Arzt, u. in so vielen Mensch ist wo man noch andre Wißenschaften nötig hat”). AA X 236. Kiemelés az eredetiben.

is. Ezzel világossá válhat, hogy Kant a passzív ész rendszerstabilizáló funkcióját a fentieknél árnyaltabban látja; érdemes tehát kitérni erre, ha tudni akarjuk, mit remélhetünk a hivatalnoktól.

III.

Első pillantásra az ész magánhasználata jól megfeleltethető a *cognitio ex datis* alkalmazási körének. A *Felvilágosodás-esszé*ben lefestett lojális beosztottra biztosan illik e Christian Wolfftól örökölt fogalom:¹⁶ *ex datis* gazdálkodó, utánzó, úgyszólván mechanikus¹⁷ ésszel állunk szemben, aki (hogy *A tiszta ész kritikájának* már emlegetett szakaszát idézzem) „csak annyit tud, és csak annyiról alkot ítéletet, amennyi adva volt neki. [...] Idegen észet követve művelte ki önmagát [...]. Jól felfogta és megőrizte, azaz megtanulta a rendszert, mintha gipszlenyomata volna egy eleven embernek.” (TÉK A 836/B 864 [650].) Úgy tűnik, Kant pontosan azt várja a parancs, az előírás, a káté célszerűségén töprengő tisztától, közszolgától és lelkésztől, hogy posztjaikban szorítkozzanak történeti ismereteikre. Aki rájuk tekint, a felsőbbség arcárait lássa. Ellenben „tudósi minőségben” (*als Gelehrter*) előadott észrevételeiknek *ex principiis cognitio*ra kell vallaniuk: Kant a nyilvános észhasználat fórumain éppen a tárgyi tudás történeti jellegének felszámolására, az *ex datis cognitio* racionalizálására bátorít;¹⁸ hogy a *Gelehrter* meglátásait a priori merítse „az ész általános forrásaiból” (*ex principiis*) (TÉK A 837/B 865 (650); illetve *Metafizikai előadások* (Pöhlitz), 12), s így azok szubjektív értelemben is az ész ismereteinek bizonyuljanak. Tehát például a lelkésznek történeti ismereteket (az egyház tanítását) kell forgalmaznia a szószéken; a *cognitio historica* velejének tekintett, tiszta – *ex principiis* fakadó – észvallás propagálását csak a biblikus teológusokkal hadakozó „filozófiai írásmagyarázók” táborában, a fakultások nyilvános vitájában engedheti meg magának (FV 368–383). A *Válasz a kérdésre* kétségkívül támogatja e fogalom párok (privát észhasználat – *cognitio ex datis*; nyilvános észhasználat – *cognitio ex principiis*) egymásra vonatkoztatását.

Kant azonban másutt arról értekezik, hogy nem minden tisztségben állja meg a helyét, aki pusztán történeti tudásra támaszkodik. Bizonyos pozíciók betöltéséhez nem elég a lapos fő (*Pinsel* – aki nem képes egyébre, csak tanul és utánoz) – ezek egy koponyát követelnek (*Kopf* – aki legalábbis önállóan gondolkodik).¹⁹

¹⁶ Ehhez lásd Albrecht 1982.

¹⁷ *Metafizikai előadások* (Pöhlitz), 12; lásd még Immanuel Kant: *Logik*. AA IX 76.

¹⁸ Ehhez (és általában a *cognitio ex datis* / *cognitio ex principiis* distinkcióhoz) lásd Kisbali 1993, főleg 290–293.

¹⁹ ÍK 224. Itt Kant természetesen nem hivatalnokokról beszél, hanem a tudományok és művészetek művelőiről. De az okfejtés lényege, hogy sem a *Pinsel*, sem a *Kopf* nem zseni – s az előbbiket kellőképp általánosan jellemzi ahhoz, hogy a tudományok és művészetek szféráján kívül is felfedezhessük őket.

S a javasolt fogalmi párhuzam így már nehezebben követhető. Mert a passzív ész nem egyszerűen fölfüggeszti magát, és a morális törvény tükrébe mered, hanem a magasabb polcokon azt is megkívánják tőle, hogy mindeközben produktív maradjon. A *Logik*ban ez áll:

Némely racionális ismeretnek pusztán történetileg birtokában lenni káros, ez más esetekben viszont mindegy. Így például a hajóskapitány történetileg tudja táblázataiból a hajózás szabályait, s ez neki elég is. Ha azonban a jogtudós csupán történetileg bírja a jogtudományt, úgy teljesen alkalmatlan arra, hogy valódi bíró s még inkább törvényhozó legyen. (*Logik* AA IX 22.)

Kant szerint egy hajóval a mechanikus ész is elboldogul: nem szükséges beleásnia magát a korabeli holdelméletekbe (L. Euler, T. Mayer), csak igazodjon ki a *Berliner Kalender* ezekből lepárolt hajózási almanachjaiban. Ha megbízható értelemre támaszkodik, amely a szemléleti sokféleséget „hozzámért” fogalmakban objektíválja (*Antropológia* 119–120), akkor a táblázatok segítségével képes meghatározni aktuális földrajzi helyzetét: nincs egyéb teendője, mint hogy a különöst az általános alá szubszumálja.²⁰ A bírói ítélettel azonban másképp áll a dolog. Ez ugyanis sohasem pusztá állásfoglalás, az eset tautologikus besorolása a találó paragrafus alá,²¹ hanem a törvény konkretizálása, olyan applikáció, amely mindenkor „produktív jogkiegészítés” is (Gadamer 2004. 366–367). A bírónak tehát az „elvek felállításának képességével” is rendelkeznie kell (TÉK A 300/B 356 [302]; *Antropológia* 122), máskülönben „a pusztá empirikus jogtan” tudójaként a Phaedrus-mese fafejéhez hasonlít, mondja Kant: „lehet, hogy szép, csak sajna nincs benne agy”.²² A joganyagot nem formuláik, hanem elveik szerint (TÉK A 134/B 173 [173]), azaz konstruktív (de jogdogmatikailag is feldolgozható) módon kell a konkrét esetekre alkalmaznia. Ez a törvényhozóra kiváltképpen igaz (jóllehet deskriptív-normatív nézőpontból a jogalkotás és a jogalkalmazás közötti különbség viszonylagos; lásd Wróblewski 1992. 317–321), hiszen munkájának a társadalmi gyakorlatok leginkább célravezető, érvelő interpretációján kellene nyugodnia.²³

Ahogy tehát a legszűkebb illetékességi köröktől, a csupán józan értelmet és beidegzett ítélőerőt igénylő feladatellátástól fölemelkedünk az általánosabb szabályok kreatív eseti konkretizációit megkövetelő felelős tisztségekig, egyre

²⁰ Ezzel a szubszumpcióval persze korántsem oldott meg mindent, így Kant példája legálább annyira félrevezető, mint amennyire megvilágító erejű; a korabeli táblázatok ugyanis nem pontosak (lásd ehhez Wepster 2009). A hajózási almanachokat a *Berliner Kalender* közölte (Wepster 2009. 29).

²¹ Lásd például, hogy Wróblewski sokat hivatkozott modellje hogyan helyezi el a szubszumpció aktusát az applikáció lépéseinek sorában: Wróblewski 1992. 31.

²² *Az erkölcsök metafizikája* 325. Lásd még az *Ama közönségesen használt szólásról...* című esszé cselekvésképtelen orvosainak és jogtudorainak esetét a konzíliumon (169).

²³ Ronald Dworkin könyvének vezérgondolatát visszhangozva (lásd Dworkin 1986).

elevenebb a passzív ész, egyre nyilvánvalóbb, hogy az ember „több mint gép” (VKMF, 22). „Az alárendelteknek nem szükséges eszeskedniük (töprengeniük) [*räsonniren*] – írja Kant az *Antropológiában*, [...] a hadvezérnek (generálisnak) azonban kell hogy esze legyen, mert számára aligha adható minden előfordulható esetre instrukció” (*Antropológia* 122). „Az ezekhez az egymástól különböző ténykedésekhez szükséges talentumok igencsak különbözők. Van, aki ragyog a második polcon, a legfölsőn ellenben észrevehetetlenné törpül.” (*Antropológia* 120.)

Mármost a *Fekvilágosodás-esszé* nem foglalkozik az ész mechanikus működés-módjának ezekkel az árnyalataival. Kant számára nem kérdés: az ügyvivő ész passzivitása megférhet a szellem finomságával, és sokszor csupán egy *Kopf* reprezentálhatja hűségesen a monarchát. De jegyezzük meg: az ész nyilvános és magánhasználata közötti distinkció értelmében a *Kopftól* akkor is elvárjuk, hogy leleményesen, alkotó módon bánjon az előírásokkal, ha ezeket időközben előítéletekként, ésszerűtlen, merőben történeti ismeretekként leplezte le. A járőr akkor is fölszólíthat bárkit a tiltott terület elhagyására, ha kétségei vannak, származat-e méltányos elvből efféle utasítás. A jegyző akkor is megvonhatja ezt vagy azt a jogosultságot, ha a jogszabályt nem szívlelheti „teljes meggyőződéssel”. A bíró akkor is képes a törvény produktív applikációjára, ha e jogforrást egyébként szerencsétlennek tartja, mert például más jogszabályok csorbítják, vagy feloldhatatlanul inkonzisztens velük. A lelkészt az sem gátolhatja a kijelölt igazkasz „gyakorlati tanulságokkal” szolgáló aktualizációjában, ha a történeti kinyilatkoztatásra, az észhit e „vehikulumára” (FV 369; VPÉHB 250) csupán úgy tekint: „nem egészen lehetetlen, hogy igazság rejtezik” benne. Az „irracionális” *cognitio historicával ex principiis* kell sáfárkodniuk, csak így tehetnek eleget a megbízásuknak, máskülönben akaratlanul is szerződésszegést követnének el.

Kevés szó esik arról,²⁴ hogy legkésőbb az utolsó példánál már senki sem gondolhatja komolyan, hogy az ilyesféle észhasználat rendszerstabilizáló erő volna. Fontoljuk meg: aki egy parancs, jogszabály, hitcikkely stb. időtállóságában kételkedni kezd, történeti tudásának racionalizálása során azt tapasztalja meg róla, hogy önkényes aktualizáció: egy magasabb elv, egy társadalmi praxis, egy „benső vallás” stb. ésszerűtlen interpretációja. Kant tehát nem kevesebbet kíván az észtől, mint hogy tudjon produktív módon, azaz „minden konkrét szituációban

²⁴ A Hamann-levélen kívül csak Jens Kulenkampff tanulmányában találok ezzel a nagyon triviális belátással: „Itt Kant azonban elsiklik valami fölött, ami döntő: jelesül hogy a prédikátor, aki nem hiszi, amit hirdet, nem meggyőző és nem hiteles. Amilyen kevésbé parancsolhatja meg gyülekezetének, hogy higgyen, oly kevésbé képes huzamos időn át meggyőzően játszani, mintha hinné, amit prédikál. Azaz éppen a nyilvános és a privát észhasználat közötti hasadás állapotában nem tudja többé tisztesen ellátni a hivatalát.” Kulenkampff e tekintetben döntő különbséget lát a lelkész („legalábbis a protestáns lelkész”) és más tisztviselők között, lásd ugyanott: „Egyfelől a tiszt és a pénzügyi tanácsos, másfelől legalábbis a protestáns lelkész között az az alapvető különbség, hogy az utóbbi esetében a hivatali kötelességnek megfelelő *cselekvés* és a *gondolkodás* nem választhatóak szét” (Kulenkampff 2010. 333; kiemelés az eredetiben). Ez a merev elhatárolás biztosan nem állja meg a helyét.

újból és másképp” (Gadamer 2004. 345) aktualizálni hibás aktualizációkat a hiba szellemében. Az érdekel, hogy egyáltalán képes-e erre; s a választ magától Kant-tól szeretném előcsalni.

IV.

Jóllehet *A fakultások vitájában* nem találkozunk a *Felvilágosodás-esszé*ben etablirozott fogalom párral, ám a kétféle észhasználat közötti különbségtétel kikapintható a tizennégy évvel későbbi műben is. Időközben a magánszféra és a nyilvánosság jelentésmezői ismét átrendeződnek. Az 1784-es szövegből ismert nyilvános ész szabadsága az alsó és a felsőbb fakultások küzdőterére korlátozódik,²⁵ és a „voltaképpen tudósok” afféle magánügyévé lesz, míg a passzív ész most „a nyilvánosság előtt” teszi a dolgát – azonban ez a szigorúan cenzúrázott *öffentlicher Gebrauch* csak a néhai *Privatgebrauch* új neve. A „tudományosság hivatalnokai” vagy „iparosai” kettős kontroll alatt állnak: történeti ismereteik körét a felsőbb fakultások, e tudás instrumentalizálásának módját pedig a kormányzat szabja meg. A lelkész, a jogász, az orvos idegen ész – a teológiai, a jogi, az orvosi fakultás – hű képmásaiként kamatoztatják helyben hagyott tudományukat (FV 348–349). A szószékről például csakis olyan homíliát hallani, amely a biblikus teológusok trónra sandító exegetikai praxisával összhangban hirdeti ki a perikópa „gyakorlati tanulságait” – gyakorlati tanulságokat, „épületes üzenetet” tehát: mert a rambachi²⁶ *subtilitas applicandi* nélkül Kant szerint is elképzelhetetlen²⁷ egy prédikáció.

De érdemes itt megállni kissé. Milyen gyakorlati tanulságokat tartogat gyülekezete számára a felvilágosodott lelkész? – A félreértést elkerülendő: a kérdés távolról sem az, hogy a Kant korában emelkedő bibliakritikai hullám²⁸ teret hagy-e még egyáltalán az írásmagyarázat applikatív mozzanatának.²⁹ A kérdés az, hogy „mire jó” egy „előítélet”, ha történeti jellegének fölszámolása után nem kaphat szót észismeretként. A prédikáció példája alkalom csupán a probléma mélyebb megértésére.

²⁵ Leszűkült – vagy már 1784-ben is ez volt „tűzfészek”, ahonnan a felvilágosodás fénye szétárad. Márkus György szerint az előbbi, Habermas szerint az utóbbi a helyzet, lásd Márkus 2012. 751, illetve Habermas 1993. 176.

²⁶ Avagy nem rambachi; lásd Grondin 2000. 160; és ugyanott a 87. jegyzet is.

²⁷ Lásd FV 407; de ez a *Felvilágosodás-esszé*ből is nyilvánvaló, lásd 18.

²⁸ Lásd a „wolfenbütteli fragmentista” Lessing által közreadott műve, azaz H. S. Reimarus *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* című posztumusz munkája nyomán az 1770-es évek közepén kibontakozott *Fragmentenstreit*ot. Kant a VPÉHB egy lábjegyzetében maga is hozzászólt a vitához, lásd 209. Ehhez lásd Allison 2012.

²⁹ A történeti-kritikai módszer teológiai hasznát – és így homiletikai szempontból is megtermékenyítő voltát – könyvtárnyi irodalom taglalja. Azért emelem ki éppen Bartont (2007. 173–177), mert ő az interpretáció Rambach–Gadamer-i mozzanataira hivatkozva érvel, s fenntebb már e mozzanatokra utaltam én is.

„A biblikus teológusnak arra sincs fölhatalmazása, hogy az Írás fordulatainak valamiféle nem szó szerint vett [mit dem Ausdruck nicht genau zusammentreffend],³⁰ hanem, mondjuk, morális értelmet tulajdonítson” – olvassuk *A fakultások vitájában*. Ha mégis elrugaszkodna a betűktől, „akkor, mint Romulus öccse, ő is átugraná az egyedül üdvözítő egyházi hit falát, és az önálló ítélkezés és a filozófia szabad terepére tévedne, ahol, kikerülvén az egyházi kormányzat fennhatósága alól, kitenné magát az anarchia minden veszedelmének” (FV 355). Ez a „*purus, putus*” teológus persze csak hipotetikus ellenfél, a *cognitio historica* archetípusa, módszertani műfogás. Kant utóbb rámutat arra, hogy a *Freiheitsgeist* a biblikus teológusok exegézisére is hatással volt olykor, amivel „egész világosan megvalóították, hogy vallási ügyekben az ész az Írás legfőbb magyarázója” (FV 375; a fordítást módosítottam). Hogy e „vallomás” ellenére sem csöndesült el a fakultások vitája, annak nyilván az húzódik meg a háttérben, hogy a teológus esze, miközben az Igét magyarázza, egyszersmind az Ige szolgálatában áll. És Kant is „nagyon kétli”, hogy szabad volna másképpen tennie.³¹ A filozófiai és a teológiai fakultás konfliktusa végső soron a kinyilatkoztatás fogalma körüli nézetkülönbségben összegezhető, tudniillik, hogy az ész legitimálja-e a kinyilatkoztatás igazságigényét, vagy a kinyilatkoztatás igazságigénye önnönmagát legitimálja, jóllehet mindenkor a saját határait érzékelő észnek kell megfelelnie rá.³² Mármost ha a biblikus teológus „*purus, putus*” álláspontja absztrakció is, könnyen belátható, hogy a teológiai fakultás „az írásmagyarázat filozófiai alaptételeit” – ahogyan ezeket Kant vázolja – sohasem fogadhatja el. Nem redukálhatja a „benső vallás” morális értelmére az Írást, és kiképzett „hivatalnokai” vagy „iparosai” sem járhatják ezt az utat. A kinyilatkoztatást nem a vallás „organonjaként” vagy „vehikulumaként” értik, a szószéken tehát a bibliai hittapasztalatok kifejezésével egybecsengő („mit dem Ausdruck zusammentreffend”) tolmácsolásban fogják érvényre juttatni a „gyakorlati tanulságokat” kibontó *subtilitas applicandi* momentumát.

De az észhit perspektívájából ezt a momentumot már nem lehet így visszanyerni. Vegyük például a kereszténység voltaképpen *differentia specificá*ját: Levonhatók-e Kant szerint gyakorlati tanulságok a Szentháromság dogmájából, úgy, ahogyan ez Isten önmagában való létéről közöl ismereteket, ahogyan tehát az ész magánhasználatában tárgyalni kell? A filozófus sokat hivatkozott szavai szerint:³³

³⁰ Kant itt diplomatikusabb, mint a fordítója.

³¹ „[H]a a biblikus teológus felhagy vele, hogy a maga szolgálatába állítsa az észet, a filozófiai teológus is fölhagy majd azzal, hogy saját ítélleteinek igazolására használja a Bibliát. Igencsak kétlem azonban [pontosabban: »nagyon« – »Ich zweifle aber sehr«], hogy az előbbinek ezt az egyezséget szabad volna elfogadnia.” FV 380 (kiemelés az eredetiben).

³² Lásd Eberhard Jüngel tanulmányát a teológus szemszögéből: Jüngel 2005. 26.

³³ A 20. század második harmadától roppant bőségben felvázolt/kidolgozott Szentháromság-teológiák (pl. K. Barth, K. Rahner, J. Ratzinger, H. U. von Balthasar, J. Moltmann, L. Boff, E. Jüngel, W. Pannenberg, W. Kasper, G. Greshake) nemigen mulaszthatják el, hogy

[a] szentháromság-tanból, ha szó szerint vesszük, *gyakorlati tekintetben mi sem levonható*, még ha mindjárt érteni vélnénk is, és csak még kevesebb adódik, ha ráeszmélünk, hogy egyáltalában minden fogalmunkon túlhalad. – Hogy az istenségben három vagy tíz személyt kell-e tisztelnünk, a tanítvány éppoly könnyedséggel hiheti pusztá szóra, mert a több személyben (hiposztázisban) rejlő egy Istenről nem alkothat fogalmat magának, s még inkább, mert a különbségből élete vitelére nézvést egyáltalán nem vonhatna el egymástól eltérő szabályokat. (FV 372. A fordítást módosítottam. Kiemelés az eredetiben.)

Az egy isteni lényeg „három specifikusan különböző erkölcsi minőségében”, „nem fizikai, hanem morális” személyiségében gondolkodó (szabellianus teológémákat idéző) kanti koncepcióból az erre fogékony tudós közönség kétségkívül leszűrhet gyakorlati következtetéseket is (VPÉHB 279; a fordítást módosítottam). De aki így racionalizálta történeti ismereteit, annak nincs többé saját, „újból és másképp aktualizált” – azaz megértett – üzenete a *gyülekezete* számára; ezt Kant voltaképp maga mondja ki. Ez a lelkész ismételni fog, történeti tudásának „irracionális” rétegeiből *adiaphoronokat* hord elő (FV 374), prédikációjának applikatív mozzanata korábbi applikációk utánzása lesz. Viselkedése az *Antropológia* szavával a megrögzöttséghez (*assuetudo*) válik hasonlatossá. Idegen megbízása úgy hat, akár egy

belső fizikai készítés arra, hogy a továbbiakban is akként járjon el, ahogy odáig eljárt. Épp ezáltal még a jó cselekedeteket is megfosztja morális értéküktől, hisz elveszi az elme szabadságát, s túl ezen, ugyanannak a tettnek gondolattalan ismételtetésére (monotónia) bír, nevenséggessé téve ezzel őt. – A megszokott töltelkiszavak (a pusztán a gondolati úrt kitölteni hivatott *frázisok*) a hallgatóban szüntelen aggodalmat keltenek, hogy netán előlről végig kell hallgatnia a kised szónoklatot, a szónokot magát pedig beszélőgéppé [*Sprachmaschine*] silányítják. Az ok, amiért undort kelt bennünk mások megrögzöttsége, abban rejlik, hogy ilyenkor túlságosan is előtör az emberből az állat, és *öszönszerűen*, a megszokás szabálya szerint mintha egy másik (nem-emberi) természettől vezetettne, s így fennáll a veszély, hogy egy osztályba sorolják a baromokkal. (*Antropológia* 52. A fordítást módosítottam. Kiemelések az eredetiben.)

Nehéz elképzelni, hogy e *Sprachmaschine* szolgálata jótékony volna a rendre; ahogyan azt is nehéz elképzelni, hogy „kised szónoklata” hallatán bárki is ettől a *Pinseltől* várná a felvilágosodás előmozdítását. Márpedig a lelkészi paradig-

szembenézzenek *A fakultások vitája* c passzusával (s persze *A vallás a pusztá ész határain belül* 3. fejezetét záró *Általános megjegyzéssel*). Rendre igen leleményesen racionalizálják Kant Szentháromság-értésének történeti jellegét. Bár nagyon különböző koncepciókról van szó, mind egyetértene Walter Kasper remek könyvének Kantot fricskázó konklúziójával: „A hármas-egy Istenről szóló üzenet tehát éppen a mai helyzetben elsődleges pasztorális jelentőséggel bír” (Kasper 1985. 354).

matikus eset: úgy prédikál, ahogyan általában a passzív ész teljesíti irracionálisnak ítélt megbízását; ahogyan a parancs betűjét követi, a törvény formuláját alkalmazza, ha értő aktualizációjára nem képes többé, mert számára igazi értelme már éppen a céltévesztettsége. Talán nem is annyira meglepő, hogy Kant *A fakultások vitája* egy pontján egyszerűen félresöpri saját irányelveit. Amikor az első szakasz végén azzal int búcsút a lelkészeknek, hogy az Írást csupán a gyakorlati észeszmék szemléltető anyagaként használhatják prédikációikban (FV 407), akárhogy nézzük, szerződésszegésre buzdít, s még a következetesség látszatával sincs gondja. A Hamann-levél szédelgő, meghasonlott reformereinek útjára küldi őket.

A csavaros kanti program szerint e hasadás a szabadság forráshelyévé válhatna.³⁴ Hiszen éppen a *cognitio historicára* hagyatkozó regresszió nyithatná meg a *cognitio philosophica* hatóterét,³⁵ a napi „egypár óra” engedelmesség árán bonthatkozhatna ki az „elő-ítéletek” racionalizálására irányuló kritikai reflexió ereje. E mögött azonban az a hallgatólagos előfeltevés munkál, hogy a nyilvánosság valóban betöltheti közvetítő szerepét hatalom és ész között. Kant még a felvilágosodás utolsó fejezetének utolsó lapján, az *Über die Buchmacherei*-ben is hitet tesz emellett.³⁶ Nem az „újdonságra és skurrilitásra” (*Über die Buchmacherei*, AA VIII 436) vágyó „idióták” (FV 348, 362, 401) közönségére gondol, akiknek egyetlen kérdésük sincs, ám válaszuk mindenre akad (*Reflexionen zur Logik*, 1938. AA XVI 164), hanem a *Gelehrter*-nyilvánosságra: azokra, akiket nem telít el a robotból megkeresett „mindennapi kenyér”, kívánják a felvilágosodás „pazar [*geil*] utóételét” is (Hamann 1825. 193). Ha a *Kopf* engedelmeskedik, a maga helyén halathatja hangját; s e hang majd áthatja „a nép érzületét”, végül „a kormányzat alapételeit” is – vallja Kant (VKMF 22). A „privát ész” passzív híűsége a „nyilvános ész” tekintélyének alapzata. De szaporíthatjuk az óvatos ellenvetések sorát is, ha megpillantjuk a *Kopf*-ból kiütököző *Sprachmaschine*-t, az emberi és a nem-emberi intenzív elkeveredésének tüneteit nyögő észet. Mert talán éppúgy rombolja „a közösség rendjét és egységét”, mint a „kotnyeles” okoskodás, és engedelmissége újabb akadályokat gördít „szabad munkálkodása” elé. Talán kivédhetetlenné válik a morális törvény és a hivatali kötelesség kínos kontaminációja. S meglehet, a *Kopf* olyan helyzetben találja magát, ahol eszének sem nyilvános, sem magánhasználatától nem remélhetünk már semmit.

³⁴ „A hasadás a szabadság helye” (Dolar 1992. 67).

³⁵ Slavoj Žižek más összefüggésben ugyancsak rávilágít erre, lásd Žižek 1989. 87.

³⁶ Márkus 2012. 765; lásd *Über die Buchmacherei*, AA VIII 438: „[...] aminek [ti. annak, hogy a könyvkiadás iparága gátlástalanul kiszolgálja az olvasóközönség ízlését] aztán mégis csak megvan a maga haszna, ha nem is épp a szándékai szerint való: ti. hogy e végül is érmelyítő[vé váló] komédia révén annál inkább alkalmassá válik arra, hogy utóbb alapos munkát végezzen a tudományokkal.” – „[...] welches dann doch auch seinen, wenn gleich nicht eben beabsichtigten Nutzen hat, nämlich vom zuletzt anekelnden Possenspiel sich hernach desto ernstlicher zur gründlichen Bearbeitung der Wissenschaften anzuschicken.”

IRODALOM

A hivatkozott Kant-szövegekre a következő címekkel, rövidített címekkel, illetve rövidítésekkel utalok:

Kant, Immanuel: *Gesammelte Schriften*. Berlin, 1902– (Akademie-Ausgabe = AA/kötetszám/a kötet kiadási éve/oldalszám).

A tiszta ész kritikája. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz. 2004. (TÉK)

A gyakorlati ész kritikája. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 2004. (GyÉK)

Az ítélőerő kritikája. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 2003.

Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In Immanuel Kant: *Történefilozófiai írások*. Összeáll., jegyz. Mesterházi Miklós; ford. Vidrányi Katalin. Szeged, Ictus, 1997. 13–22. (VKMF)

Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. In Immanuel Kant: *Történefilozófiai írások*. Összeáll., jegyz. Mesterházi Miklós; ford. Mesterházi Miklós. Szeged, Ictus, 1997. 167–212. (*Ama közönségesen használt szólásról*)

A fakultások vitája három szakaszban. In Immanuel Kant: *Történefilozófiai írások*. Összeáll., jegyz. Mesterházi Miklós; ford. Mesterházi Miklós. Szeged, Ictus, 1997. 335–455. (FV)

A vallás a pusztá ész határain belül. In Immanuel Kant: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Budapest, Gondolat. 1980. 129–349. (VPÉHB)

Pragmatikus érdekű antropológia. In Immanuel Kant: *Antropológiai írások*. Összeáll., ford., jegyz.: Mesterházi Miklós. Budapest, Osiris – Gond-Cura Alapítvány. 2005. 7–306. (*Antropológia*)

Az erkölcsök metafizikája. In Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat. 1991. 293–614.

Immanuel Kant előadásai a metafizikáról Karl Heinrich Ludwig Pölitz kiadásában. In *Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Atlantisz. 2013. 9–262. (*Metafizikai előadások* [Pölitz])

Egyéb hivatkozott irodalom:

Albrecht, Michael 1982. Kants Kritik der historischen Erkenntnis – ein Bekenntnis zu Wolff? *Studia Leibnitiana*. 14. 1–24.

Allison, Henry A. 2012. Reason, Revelation, and History in Lessing and Kant. In Henry A. Allison: *Essays on Kant*. Oxford, Oxford University Press. 254–273.

Barton, John 2007. *The Nature of Biblical Criticism*. Louisville–London, Westminster John Knox Press.

Deligiorgi, Katerina 2005. *Kant and the Culture of Enlightenment*. Albany/NY, State University of New York Press.

Dolar, Mladen 1992. A felvilágosodás öröksége. Foucault és Lacan. Ford. Babarczy Eszter. *Nappali Ház*. 4/1. 63–71.

Dworkin, Ronald 1986. *Law's Empire*. Cambridge–London, Harvard University Press.

Flögel, Karl Friedrich 1784. *Geschichte der komischen Literatur*. Erster Band, Liegnitz–Leipzig, David Siegert. Digitalizálva:

<https://play.google.com/store/books/details?id=p4NYAAAAcAAJ&rdid=book-p4NYAAAAcAAJ&rdot=1> (legutóbbi hozzáférés: 2016. január 31.)

Gadamer, Hans-Georg 2004. *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, Osiris.

- Green, Garrett 1996. Modern Culture Comes of Age. Hamann versus Kant on the Root Metaphor of Enlightenment. In Schmidt 1996. 291–305.
- Grondin, Jean 2000. *Einführung zu Gadamer*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Habermas, Jürgen 1993. *A társadalmi nyikvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Glavina Zsuzsa. Budapest, Századvég–Gondolat.
- Hamann, Johann Georg 1825. *Levele Christian Jacob Krausnak*. In Friedrich Roth (szerk.) *Johann Georg Hamann's Schriften*. Leipzig, G. Reimer. Siebenter Theil. 187–193. Digitalizálva: <https://www.google.com/search?tb=bks&q=hamann%27+schriften#tbm=bks&q=editions:J57hPnrgO4QC> (legutóbbi letöltés: 2016. január 31.)
- Jüngel, Eberhard 2005. Der Mensch im Schnittpunkt von Wissen, Glauben, Tun und Hoffen. Die theologische Fakultät im Streit mit der durch Immanuel Kant repräsentierten philosophischen Fakultät. In Volker Gerhardt (szerk.) *Kant im Streit der Fakultäten*. Berlin, Walter de Gruyter. 1–38.
- Kasper, Walter 1985. *Der Gott Jesu Christi*. Szerk. Lothar Ullrich. Leipzig, St. Benno-Verlag.
- Kisbali László 1993. *Lehetséges-e, és ha nem, hogyan? BUKSZ. 9/3. 286–301.*
- Kulenkampff, Jens 2010. Der religionsphilosophische Hintergrund von Kants Beantwortung der Frage „Was ist Aufklärung?“ In Wilhelm Schmidt-Biggemann – Georges Tamer (szerk.) *Kritische Religionsphilosophie. Eine Gedenkschrift für Friedrich Niewöhner*. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 319 –337.
- Laursen, John Christian 1996. The Subversive Kant: The Vocabulary of „Public” and „Publicity”. In Schmidt 1996. 253–269.
- Márkus György 2012. A pénz és a könyv. Kant és a német felvilágosodás válsága. Ford. Erdélyi Ágnes. I. rész: *Holmi. 14/5. 602–613*; II. rész: *Holmi. 14/6. 750–765.*
- Moos, Peter von 2004. „Öffentlich” und „privat” im Mittelalter. *Zu einem Problem der historischen Begriffsbildung*. Heidelberg, Universitätsverlag Winter.
- O’Neill, Onora 1989. *Constructions of Reason. Explorations of Kant’s Practical Philosophy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- O’Neill, Onora 1996. *Towards Justice and Virtue. A Constructive Account of Practical Reasoning*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Radnóti Sándor 2010. *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következmények*. Budapest, Atlantisz.
- Schmidt, James (szerk.) *What Is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Vos, Rein 2008. Public Use of Reason in Kant’s Philosophy. Deliberative or Reflective? In Valerio Rohden *et al.* (szerk.) *Recht und Frieden in der Philosophie Kants. Akten des X. Internationalen Kant-Kongresses*. Band 4. Sektion VII. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 753–763.
- Wepster, Steven A. 2009. *Between Theory and Observations. Tobias Mayer’s Explorations of Lunar Motion 1751–1755*. New York, Springer.
- Wood, Allen W. 1999. *Kant’s Ethical Thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wróblewski, Jerzy 1992. *The Judicial Application of Law*. Edited by Zenon Bankowski and Neil MacCormick. (Law and Philosophy Library, 15.) Dordrecht, Springer-Science+Business Media, B.V.
- Žižek, Slavoj 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London – New York, Verso.